

Այրարատում տնկված արհեստական անտառների մասին պատմում են վաղ շրջանի հայկական աղբյուրները: Երվանդունիների հարստության հաշթագավորների շինարարական գործունեության մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը «Տնկում է նաև մի մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսն արգելափակում է արագավազ այծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մենդոց անտառ»⁸⁴: Այդ անտառն ընկած էր, հավանորեն, Արաքսի ձախ ափին, Արմավիր ու Երվանդաշատ քաղաքների միջև:

Սկզբնաղբյուրներից մեկ հասած վկայությունների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ հին Հայաստանում արհեստական անտառները տնկվում էին այսպես կոչված «արքունի երկրում», որը Այրարատ նահանգն էր, և խոշոր հեթանոսական մեհյաններին կից: Այս վերջիններում գերակշռում էին սոսու պուրակները:

Ալպիական և մերձալպիական գոտում տարածվում են Հայաստանի հռչակավոր արոտավայրերը՝ ալպիական և մերձալպիական մարգագետինները:

Ալպիական մարգագետինները փոխած են լեռնաշղթաների կատարներին և հրաբխային զանգվածների բարձր գագաթների լանջերին: Այստեղ են գտնվում այսպես կոչված ալպիական դորգերը, բազմախոտ մարգագետինները խոշոր վառ գույնի ծաղիկներով, որոնք ծածկում են Արարատի, Նեխի Մասիքի, Արագածի, Բյուրակնի և մյուս լեռնագագաթների լանջերը:

Ալպիական մարգագետինների գոտուն հաջորդում են մերձալպիական մարգագետինները: Անտառազուրկ վայրերում այդ մարգագետիններն աստիճանաբար փոխվում են լեռնային տափաստանների և մարգագետնային տափաստանների:

Մերձալպիական մարգագետիններին բնորոշ է 60—70 սմ հասնող բարձր խոտը: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում, անտառային գոտուց վեր, հաճախ հանդիպում են մրտավարդերի շքեղ մացառուտներ:

Միջնաշխարհի զգալի մասը զբաղվում են այս արոտավայրերը, որոնք հնագույն ժամանակներից սկսած նպաստել են անասնապահության զարգացմանը:

8. ԿՆՆՌԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀՐ

Երկրի կլիմայի ու բուսականության զոնալությանը համապատասխան է ներկայացված նաև կենդանական աշխարհը, որն աչքի է ընկնում իր բազմազանությամբ⁸⁵:

Անաուգատների և կիսաանապատների գոտու կենդանական աշխարհը խիստ բազմազան է: Միջատներից հատկապես տարածված են զանազան մորեխազ-

⁸⁴ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, Բ, խա:

⁸⁵ Կենդանական աշխարհը շարադրված է հիմնականում Ա. Լ. Թաթևաշյանի Ботанико-географический очерк Арменни աշխատության հիման վրա:

գինները, որոնց որոշ տեսակներն իսկական չարիք են հողագործի համար: Այդ միջատների բազմությունները թռչում գալիս են Իրանից և խժոռում ցանքերը: Այդ պատճառով էլ հնում գոյություն ունեւ հատուկ պարհակ, որը նեպակ էր կոչվում. հողագործը պարտավոր էր ոչնչացնել որոշակի քանակությամբ մորեխ⁸⁶: *Aeleropus littoralis*-ի արմատների վրա ապրում է արարատյան կամ հայկական որդանը (*Margarode hameli*), որը հին հայերն անվանում էին ուր-դան կաւմիւր. նրանից էր ստացվում հին աշխարհում լայնորեն հռչակված «հայկական ներկը»⁸⁷:

Պատմության մեջ հայտնի է «Գինոյ բլուրը» (այժմ՝ Ղրմզի-Թափա, Кыр-мыши-тапа), որը գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքի արևմտյան մասում, Արաքսի աջ ափին: Այս սարի մոտով էր հոսում «Գինոյ» կամ «Գինե-գոյն» գետը (այժմ՝ Կարա-սու), որտեղ պիտի գտնվեր արաքական աղբյուրների Ալ-Քիրմիզ քաղաքը, որ Արտաշատի մնացորդն էր միջին դարերում: Այս վայրը այն ժամանակ համարվում էր «որդան կարմիր» ներկի արտադրության ու ներկարարության կենտրոն: «Քիրմիզ» թարգմանություն է հայերեն «գինե-գոյն» բառի⁸⁸:

Կիսաանապատներում ապրում են կարիճների, մողեսների և օձերի որոշ տեսակներ:

Փետրախոտային տափաստաններում շատ տարածված է կովկասյան ագաման, հաճախ հանդիպում են նաև անշարժ կոպերով յուրօրինակ մողեսը: Տարածված է թունավոր գյուրզան:

Աղուտային կիսաանապատներին շատ բնորոշ է կլորագլուխը: Աղուտային կիսաանապատներում և ավազուտներում հանդիպում է կովկասյան մողեսիկը և նրան շատ մոտ փոքրասիական մողեսիկը:

Թռչուններից կիսաանապատներում ապրում են աքարների, փոքրիկ արտույտները, գեղեցկուհի արոսը, սպիտակաբեղ շիկահավը, ճահիճներում լինում են՝ փոքր սպիտակ ձկնկուլը, մոխրագույն ձկնկուլը, քաջահավը, սպիտակ արագիլը: Աղուտային ճահճոտ վայրերին շատ բնորոշ է սրակտուցը:

Կաթնասուններից կիսաանապատներում մշտապես ապրում են նապաստակը, աղվեսը, ժանտաքիսը, ճագարամուկը, ավազամուկը: Արաքսի ափերի մոտ ապրում է կուղբը: Արաքսի ճահճոտված ափերին հատուկ եղեգնուտներում ապրում էին վարազներ: Այստեղ հանդիպում են նաև եղեգնակատուն, իսկ ավելի հազվադեպ՝ բծավոր բորենին: Հնում այս վայրերում լինում էին նաև ջել-րաններ:

Հայաստանի լեռնային տափաստանների գոտու կենդանական աշխարհը շատ հարուստ և բազմազան է: Սողուններից կարելի է մատնանշել դաշտային իծը:

⁸⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊՔ, 1887, էջ 27:

⁸⁷ Гамель, Об араратской кошенили, Журнал министерства внутренних дел, XVII, I, 1835, июль, էջ 192—217; А. С. Аветян, К вопросу о кошенили в Армении, ИАФАН, 1940, № 5, էջ 231—237, I. Միլիսեք-Բեկ, Հայաստանի օրդան ներկի արտադրության պատմությունից, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1946, № 2—9, էջ 17—26:

⁸⁸ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47—48, նաև՝ նՁԲ, Ա, էջ 552:

Թուղուններից ամենից ավելի բնորոշ են դաշտային կաթավը, լորերը, աքարները և զանազան գիշատիչները: Շատ հարուստ է տափաստանային դոտու ջրաճահճային թռչնաշխարհը: Լճերում ու ճահճներում՝ շամբերում ու մորերում մշտապես ապրում են՝ ջրագուավներ, բադեր, սև փարփարներ, սուզաբադեր և որորներ: Ձմեռներն այստեղ են գալիս կարապներ, սուզահավեր և այլն: Սեանում հանդիպում է նույնիսկ տուրպան բեռնային բադը, որը սառցադաշտային շրջանի մնացուկ է:

Կաթնասուններից հանդիպում են դաշտամկներ, քարաբնակ կզաքիսներ, աղվեսներ, գայլեր, փոքրասիական գետնասկյուռներ: Գետերի և լճերի ափերին լինում են ջրային առնետներ և կուղբեր:

Հայաստանի անտառների կենդանական աշխարհը ներկայացված է բարեխառն գոտու երկրներին բնորոշ տեսակներով: Անտառաբնակ թռչուններից կարելի է մատնանշել փայտփորը, աղավին, ճայը, սև և երգեցիկ կեռնիսը, մուրիկը, երաշտահավը, լորոս-ճուռակը և ցախաքլորաճուռակը:

Ենթալպիական գոտու վերին անտառաեզրերում հանդիպում է կովկասյան ցախաքլորը: Նոսրացած տնկարքներին բնորոշ են շիկահավը, դեղնածաղիկը, ճանճորսակը: Կաթնասուններից անտառներում ապրում են կովկասյան սկյուռը, քնամուկը, անդրկովկասյան լուսանը, վայրի կատուն, արջը, այծյամը և մարալը: Այժմ համարյա անհետացել է ազնիվ եղջերուն:

Անտառների եզրերին և նոսրացած անտառներում հանդիպում են նապաստակներ, գորշուկներ, ոզնիներ, աղվեսներ և կովկասյան աքիսներ:

Հնում անտառային այս կենդանիների տեսակներն ավելի շատ են եղել, քան հիմա: Բնության և մարդու կողմից անտառների ոչնչացմանը զուգահեռ անտառային կենդանիների որոշ տեսակներն անհետացել են: Այսպես, օրինակ, պեղումների ժամանակ գտնվել են անտառային կզաքիսի և վայրի ցուլի (զուբր) դանգեր:

Խիստ բազմազանությամբ է աչքի ընկնում կմախքային լեռների կենդանական աշխարհը: Այստեղ կան բազմապիսի մորեխազգիներ: Սողուններից բնորոշ են մողեսն ու իժը: Թռչուններից տարածված են՝ լեռնային աղավինները, քարակաթավը, սոխակը, սպիտակավզիկը, շիկահավը և այլ թռչուններ: Կաթնասուններից ամենատիպիկ կենդանիներն են քարայծը և Արաքսի միջին հոսանքի ավազանին հատուկ հայկական վայրի ոչխարը: Երբեմն հանդիպում են հովազը, լուսանը և տափաստանային շեկ կատուն: Հանդիպում են նաև գորշուկը, քարաբնակ կզաքիսը, նապաստակը և այլն:

Անհամեմատ ավելի աղքատ է ալպիական գոտու կենդանական աշխարհը: Միջատներից տիպիկ են մորեխազգիների անթև տեսակները: Թռչուններից ալպիական մարգագետիններում և ծաղկագորգերում պատահում է եղջերավոր ալպիական արտույտը: Ալպիական գորգերի վերին սահմաններում, սառցադաշտերի մոտ հանդիպում են լեռնային հնդկահավը: Ալպիական գոտու ժայռերում ապրում են ալպիական շիկահավերը, սերիոնասները, ալպիական արջնագուավները: Կաթնասուններից հանդիպում են գայլեր, արջեր, դաշտամկներ: Ալպիական գոտուց շատ ավելի հարուստ ու բազմազան է մերձալպիական գոտու կենդանական աշխարհը: Շատ են թռչունները՝ լորերը, դաշտային արտույտները, կանեփահավերը և այլն: Կաթնասուններից կարելի է նշել տեղ-տեղ

հանդիպող լեռնագագաթների քարքարոտ ժայռերում (Արագած, Նեխ-Մասիք, Բյուրակն) քարայծր:

Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ են լեռնային գետերին և անուշահամ բարձրադիր լճերին հատուկ ձկներով: Հատկապես տիպիկ է կարմրախայտը, որը լինում է լեռնային բոլոր գետերում:

Ձկների տեսակների բազմազանությամբ աչքի է ընկնում Սևանա լիճը: Այստեղ ապրում են սաղմոնազգիներից տեղական տեսակները՝ իշխանը, գեղարքունիքն և բաղդակը, կողակը, ինչպես նաև Սևանի բեղլուն և Սևանի խրամուկին: Վանա լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ՝ տառեխը: Մուրց գետում հանդիպող ձուկն է «մուրծա» կոչվածը:

9. ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով, որը պայմաններ է ստեղծել հնագույն ժամանակներից մետաղագործությամբ զբաղվելու համար: Փոքր Կովկասի լեռներում վաղուց հայտնի են պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու բազմաթիվ «բովեր» (հանքերի մշակումներ): Հյուսիսային Հայաստանում հայտնի էր Պղնձահանքը (այժմ՝ Ախթալա) Գուգարքի Ձորափոր գավառում և Աճանանի հանքերը Սյունիքում: Սյունիքի ընդերքը առանձնապես հարուստ են մոլիբդենի հանքերով: Զորոխի ակունքներում և հատկապես Տայքում հայտնի էին ոսկու հանքերը՝ Փառանգիոն և Բոլոն (Բողբերդ) վայրերում: Վասպուրականում Ռշտունիքի լեռներն իրենց հանքային հարստության շնորհիվ կոչվում էին «կապարահատաց և երկաթահատաց լեռինք»՝ երկաթի, պղնձի և արծաթի հանքերով հայտնի էր Անգեղ-տուն գավառը Աղձնիքում՝ այժմյան Արղանա-Մադեն վայրում: Այստեղ են հնագետները գտնում երկաթի մշակման հնագույն հետքերը⁸⁹:

Աղահանքերով հուշակված էին Կողբը, Կաղզվանը և Նախճավանը: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է բազմաթիվ հանքային ջրերով՝ «չերմուկներով» ու «թթու աղբյուրներով», որոնք հայտնի էին և հնում, և այժմ իրենց բուժիչ հատկություններով:

Հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհը եղել է մետաղի արդյունահանման խոշորագույն կենտրոն: Ավելին՝ այժմ ապացուցվում է, որ Հայաստանը եղել է մետաղագործության սկզբնական օրրաններից մեկը:

Միայն Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի վրա հայտնաբերված հանքավայրերի հին շահագործման և մետաղաձուլության 600-ից ավելի տեղավայրերից ստացված տվյալների համաձայն, Հայաստանում հնագույն ժամանակներից արդյունահանվել և վերամշակվել են հանքանյութերի բոլոր հիմնական խմբերը. պղնձի, կապարի-ցինկի, մկնդեղի, ծարիրի, մանգանի, ոսկու, արծաթի, սնդիկի: Բացի նշված մետաղանյութերից, լայն կիրառվ արգյունահանվում էին նաև ոչ մետաղական հանածոները՝ ագատ, խալցեդոն, յաճա, լազուրիտ, բյուրեղապակի, օնիքս, մարմար, հրակայուն ապարներ, աղ, նավթ, բնական ներկանյութեր և այլն:

⁸⁹ Տե՛ս Ե. Черных, Первый металл планеты, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 7, էջ 33, 37.